
***Збереження та популяризація
музейних і приватних збірок
народного мистецтва***

УДК 069:719:7:902 (477-25:477.41)

**СУЧАСНІ ОФОРМЛЮВАЛЬНІ
ТА ДИЗАЙНЕРСЬКІ ПІДХОДИ
ДО МУЗЕЄФІКАЦІЇ МИСТЕЦЬКОЇ
Й АРХЕОЛОГІЧНОЇ
СПАДЩИНИ КИЇВЩИНИ**

Алла ГАВРИЛЮК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6833-6462>

аспірант,

Київський Національний університет

культури і мистецтв,

alla_stepp@ukr.net

Alla GAVRYLYUK

Postgraduate student,

Kiev National University of Culture and Arts

alla_stepp@ukr.net

*MODERN ARRANGEMENT AND DESIGN
APPROACHES TO THE DISPLAY OF ARTISTIC
AND ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN KYIV
REGION*

На матеріалі Києва та області простежено зміни у побудові художніх і археологічних експозицій столичних та периферійних музеїв, історико-культурних заповідників і місць археологічних розкопок кінця ХХ — початку ХХІ ст. Раніше то було швидше оформлювання з обмеженим застосуванням виразних і технічних засобів, наприклад, створені піввіку тому експозиції національних музеїв: Українського народного декоративного мистецтва; Історії України; Археологічного музею НАН України тощо. В останні роки маємо сучасні приклади трансформації цілого музейного простору, що вже відповідає принципам комплексного дизайну. Означено напрями дальшого розвитку музеєфікації в окресленій галузі.

Ключові слова: археологія, музеєфікація, дизайн експозицій, оформлювання, Київ, Київщина.

At the end of the 20th — early 21st centuries changes were made in the creation of artistic and archaeological expositions of capital and peripheral museums, as well as historical and cultural reserves and places of archaeological excavations according to the materials of Kyiv and the region. Previously, there were rather a simple decisions with limited use of expressive and technical means, for instance, created half a century ago the expositions of national museums: Ukrainian Folk Decorative Art; History of Ukraine; Archaeological Museum of the National Academy of Sciences, etc. In recent years, we have modern examples of the transformation of the entire museum space, which already meets the principles of integrated design. The directions of further development of museum design in the defined field are described.

Keywords: archeology, museum design, exposition design, Kyiv, Kyiv region.

Вступ. Попри неозорість дотичних до нашої теми досліджень у галузі загальної музеології, пам'яткознавства [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], як і з археологічного краєзнавства Київщини [8; 9; 10; 11], питання мистецьких засобів у конкретних різновидах археологічної музеєфікації та її дизайнерської культури досі перебували, за деякими винятками, на периферії уваги науковців [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. Порівняно більше публікацій присвячено музеєфікації залишків архітектурних пам'яток [20; 21; 22], зокрема, захищена у «Львівській політехніці» 8 лютого 2018 року дисертація Т.Р. Сафонові «Дизайн експозицій фрагментів архітектурних пам'яток» (спеціальність — 17.00.07 — дизайн) і праці дисертанта за цією темою. Отже, метою нашої статті є попередній огляд, аналіз і класифікація підходів, які сформувались у названій галузі на матеріалі київського регіону, що не було раніше предметом спеціального дослідження.

Варто конспективно простежити передісторію того, що ми називаємо нині музеєфікацією археологічних об'єктів, починаючи, принаймні, з XVII століття. Ранні аналоги — відбудова зруйнованих церков митрополитом Петром Могилою — Десятинної, Св. Софії, Спаса на Берестові, Михайлівського храму Видубицького монастиря. Втім, у сучасних поняттях це швидше ревіталізація, бо метою було відновлення в названих пам'ятках богослужінь, а не влаштування музейних експозицій. Аварійні частини споруд розбирали, фрагменти давніх фресок приховували під новими стінописами. Важливо було зберегти рештки цих об'єктів, які вже згодом стали музеями.

Своєрідною меморіалізацією літописної легенди вважаймо закладення 1744 року на відрозі Старокиївської гори барокової церкви апостола Андрія Первозваного, який, за переданням, воздвигнув на ній хрест, мандруючи «із греків у варяги», та передрік у майбутньому появу нашого міста. Цікава спроба археолога-аматора Кіндрата Лохвицького підкріпити цю легенду матеріалами своїх розкопок, яка була сприйнята науковцями скептично [23; 24; 25].

Початок XIX ст. ознаменувався спорудженням у Києві першого монумента в сучасному смислі слова — пам'ятника Хрещення Русі (1802), який називають і пам'ятником Магдебурзького права, поверненого цього ж 1802 року місту Києву. Мотивацією також став переказ про хрещення на цьому

місці синів Великого Князя Володимира Святославича. Натомість оформлення розкопок Золотих воріт, «Ірининського стовпа» (підвалин однойменної церкви XI ст.) і залишків Десятинної церкви X ст. відбувалося в 1820—1830-х рр. уже на більш документальній основі.

Від середини XIX ст. приділяється дедалі більше уваги збереженню автентичних залишків, а відновлення пам'яток усе більше відповідає вимогам наукової реставрації, що засвідчують роботи під керівництвом Адріана Прахова в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах і Кирилівській церкві. Як наслідок — ці храми стали в наші дні повноцінними музейними об'єктами. Парадоксально, проте масове нищення церков у 1920—1930-х рр. не обходилося без наукового нагляду. Вилучені зі руйнованих пам'яток речі, фрагменти мозаїк і фресок надходили до музеїв Києва, Москви, Ленінграда (тепер — Санкт-Петербург) й інших міст.

Основна частина. У XX ст. склалися кілька способів і прийомів меморіалізації та музеєфікації археологічних об'єктів, які спробуємо систематизувати в пропонованій статті. Найпростіший спосіб — **позначення на сучасній поверхні вулиць і площ контуру фундаментів історичних споруд**, які не дійшли до наших днів. Наприклад, місце колишнього розташування так званих Батієвих воріт у західній частині «міста Володимира», викладене червонястим каменем, який контрастно виділяється на тлі заасфальтованого покриття Володимирської вулиці, у кварталі між Десятинною та Січових стрільців. Аналогічним чином показані контури Десятинної церкви. Тут установлено ще й інформаційний стенд біля 300-літньої липи, зафіксованої на малюнках XIX ст. обабіч решток цього храму, відбудованого в зменшеному вигляді митрополитом Петром Могилою у XVII столітті.

Таким же методом позначено фундаменти Федорівського собору 1129 р., розташованого в північно-східному кутку кварталу між Володимирською та Десятинною, а на Печерську — виділено контури втраченої східної частини церкви Спаса на Берестовому (також відновленої в зменшеному вигляді Петром Могилою) (Іл. 1), й підвалини старої трапезної XII ст. Києво-Печерської лаври, розкопані археологом Віктором Олександровичем Харламовим у 1970—1980-х роках. Саме тоді поруч із трапез-

ною було точно локалізоване місце забутої могили видатного дослідника народного мистецтва й відомого музейника Данила Щербаківського, похованого тут у червні 1927 р.

Небагатох зусиль коштує **встановлення меморіальних знаків**: і капітальних, які зазвичай представляють собою бетонний стовп із охоронною дошкою, найчастіше чавунною, і тимчасових, із легких металевих конструкцій із стислим інформаційним текстом, ілюстраціями. Археологи засвідчують у бесідах, що перші встановлювалися централізовано й однотипно впродовж другої половини ХХ ст., в той час як поява других зумовлювалася матеріальними можливостями й ентузіазмом на місцях. Інколи це доволі невибагливі щити з текстами без шрифтової вишуканості. На скіфському кургані «Переп'ятиха» біля села Мар'янівка Васильківського р-ну (батьківщини І.С. Козловського) встановлено ще за радянської доби чавунну інформаційну дошку, пізніше — гранітний камінь у людський зріст із згадкою про участь у розкопках 1846 року Тараса Шевченка [26]. Інколи нині використовують стандартні рекламні щити, подекуди в ансамблі з гранітними меморіальними знаками та малими архітектурними формами, стилізованими під давньоруські, як на городищі літописного Білгорода, нині — села Білогородка Києво-Святошинського р-ну (Іл. 2). При цьому зовсім не переймаються сусідством неоковирних утилітарних споруд і конструкцій.

У випадках особливої важливості об'єкта бачимо професійну мистецьку роботу. Так, інформацію про «Аскольдову могилу» вміщено на двох великих (понад метр висоти) чавунних дошках, умонтованих у два симетричні пілони, що фланкують вхід до однойменного парку на Печерську. Щоправда, це здійснено «завдяки» довоєнній реконструкції, коли класицистичну Миколаївську церкву 1809 р. (арх. Андрій Меленський) на гіпотетичній могилі легендарного князя переробили 1935 року на паркову ротонду за проектом арх. П.Г. Юрченка. Вже за доби незалежності церкву відновили 1998 року в первинному вигляді (зараз тут греко-католицький храм), а поруч з'явилося ще кілька пам'ятних знаків, які відзначають події, не пов'язані з археологічними розкопками. Ми не торкаємося тут різних поглядів археологів щодо автентичності Аскольдової могили, оскільки саме в означеному місці, поблизу Києво-

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 1 (145), 2019

Іл. 1. Викладені червоним каменем на поверхні землі контури фундаментів первинного давньоруського храму — з південно-східного боку відновленої в XVII сторіччі центральної частини церкви Спаса на Берестовому, Київ. Фото 2016 р.

Іл. 2. Стилізовані під давньоруські малі архітектурні форми утворюють ансамбль з інформативними щитами, пам'ятними знаками та відновленими за доби незалежності храмами. Вали літописного Білгорода, нині — села Білогородка Києво-Святошинського р-ну. Фото 2008 р.

Печерської лаври її згадують у вірогідних джерелах не раніше XVI століття.

Були дискусії й про локалізацію «Розритої могили», увічненої в знаменитому вірші Т. Шевчен-

Іл. 3. Сучасна скляна конструкція, що захищає виявлені археологами фундаменти та частину стіни Борисоглібської церкви міста Вишгорода, XI—XII ст. Фото 2018 р.

ка «Світе тихий, краю милий...», адже мешканці міста Березань Київської обл. вказували принаймні три місця її розташування. Ймовірно, рішення поставити меморіальний знак саме в обраному місці зумовлене сусідством із шосе Березань—Яготин, яке полегшує доступ сюди екскурсантів [27]. При цій нагоді цікаво відзначити вразливість наших сучасників до трагічних інтонацій згаданої поезії: «... за що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?». Коли дизайнер Роман Грохольський, автор установленого 2016 року пам'ятника поетові в Березані, запропонував умістити цитовані рядки на постаменті, це викликало спротив активістів, які вважали недоречним закарбовувати ці слова, бо нині Україна відроджується.

Традиційним і доволі вже давнім способом є **засклені металеві конструкції**, що відкривають для огляду рештки фундаменту зруйнованих споруд. Такі можна бачити на залишках Десятинної церкви, старої Трапезної Києво-Печерської лаври, Борисоглібської церкви Вишгорода (Іл. 3), розкопок на замковищі Білої Церкви та в інших містах області. Сьогодні в інтер'єрах відновлених Успенського собору Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого собору влаштовують і горизонтальні прозорі конструкції на рівні підлоги, що відповідає аналогічній меті та не займають місця — прийом, який вживають у багатьох зарубіжних країнах.

В Україні **павільйон на місці розкопок археологічних пам'яток** уперше з'явився у «місті музеїв» Переяславі 1957 року. Його спорудили над залиш-

ками в «окольному граді» невеликої Спаської церкви XI ст., зруйнованої татаро-монголами 1239 року й розкопаної ленінградською експедицією, керованою Михайлом Костянтиновичем Каргером 1953 року. Збереглися фундаменти розмірами 15,3 x 8,1 м, стіни та стовпи одноабсидного двостовпового храму на висоті до 1-го метра, фрагменти керамічної підлоги в типовому для того часу поєднанні зелених і жовтих барв, деталі фресок і кілька поховань у шиферних і цегляних саркофагах. Оздоблений вітражами світлий павільйон містить археологічний музей, у якому виставлені артефакти, виявлені під час розкопок на Переяславщині (що велися від 1950-х рр.) і датовані від палеоліту до ординської навали XIII ст. [28; 29; 30].

Доречно зауважити, що прототипами таких павільйонів є храми, споруджені для відзначення певного пам'ятного місця. Наприклад, у Єрусалимі це «Мечеть скелі», збудована над каменем, на якому готувалося жертвопринесення Авраамом Ісаака, чи «Храм націй» над скелею, де відбувалася Гефсиманська молитва. Храм «Гробу Господнього» став архітектурним покровом одразу для кількох святинь. Крім Голгофи та погребальної печери-кувуклії це — «Камінь помазання», камера ув'язнення Спасителя та місце в підземеллі, де св. цариця Єлена виявила животворящий Хрест Господній. У цьому переліку варто згадати й храми Благовіщення в Назареті (над горницею Діви Марії), Різдва Христового у Вифлеємі (над Вертепом), православні та римо-католицькі святині біля розкопаних археологами печер на вифлеємському «полі пастухів», інші подібні об'єкти.

На відміну від щойно перелічених оригінальних споруд давнини, гіпотетичне відтворення 1982 року в Києві Благовіщенської надбрамної церкви над Золотими воротами (за проектом арх. Євгенії Лопушинської, Миколи Холостенка, Сергія Висоцького, інженера-конструктора Л. Мандельблата) є радше макетом у натуральний розмір. З'явилася вона до відзначення 1500-ліття Києва й мала на меті, поперше, надійно захистити від атмосферного впливу автентичні руїни (власне, дві стіни), що збереглися від уславленої архітектурної пам'ятки початку XI століття. Кияни жартували, що то перший храм, споруджений за понад 60 років радянської влади.

Одночасно вирішувалось і містобудівельне завдання — позначити вертикальною домінантою площу на-

вколо Золотих воріт, до якої прилягає кілька магістралей, й утворити своєрідний ансамбль із однойменною станцією метрополітену, розташованою поруч. Попри деякі риси ніби декоративної споруди, спорідненої з тими, що тимчасово будують для кінозйомок, ансамбль став однією з атракцій Києва, надто ж оздоблені чудовими мозаїками та ковальством у давньоруській стилістиці підземні вестибулі та платформи. Відновлені «Золоті ворота» стали популярним музеєм і ще одним сценічним простором у Києві.

Не входячи в деталі цієї високомистецької роботи (таку мету ми собі не ставимо), згадаймо для контрасту ще один вельми скромний павільйон — над місцем розкопок археологом Іваном Гавриловичем Шовкоплясом пізньопалеолітичної стоянки (близько 13 тис. років тому) в розташованому за сто кілометрів на схід від Києва селі Добранічівка Яготинського р-ну, які велися з 1953 по 1970 роки. Ця споруда 1977 року (нині — філія Яготинського історичного музею) не виділяється своїм виглядом із сільської забудови, нагадуючи типovu для того часу школу чи адмінбудівлю (Іл. 4).

Всередині реконструйовано кілька жител із автентичних кісток мамута (господарсько-побутовий комплекс № 4). По периметру стін улаштовано на підвищенні огорожений хідник для екскурсантів, а на стінах розвішано експлікації та живописні картини з відтворенням уявного вигляду стоянки та сцен із побуту її мешканців (Іл. 5, 6). Певна річ, *in situ* експоновано тільки частину добранічівських археологічних знахідок, а решта потрапила до інших музеїв і сховищ, наприклад, артефакти «господарсько-побутового комплексу № 3» зосереджено в скансені Переяслава (Іл. 7).

Наступний спосіб — **підземна музеєфікація розкопаних археологами фундаментів**, адже, завдяки накопиченню культурного шару, ці фундаменти виявляються на глибині кількох метрів від рівня сучасної «денної поверхні», а щодо будівель двохтисячолітньої давнини — кільканадцяти метрів, як у Єрусалимі, наприклад. Слід відзначити, що в процесі приведення в експозиційний вигляд архітектурних пам'яток, у Києві майже не вдаються до усунення навколо таких об'єктів культурного шару. Відтак вони здаються присадкуватішими, ніж були колись. Хоча недавній приклад, коли на більшій частині верхньої території Києво-Печерської лаври прибрали май-

Іл. 4. Павільйон 1970-х років для показу *in situ* палеолітичних знахідок у селі Добранічівка Яготинського р-ну. Фото 2007 р.

Іл. 5. Експозиція *in situ* палеолітичних знахідок у селі Добранічівка Яготинського р-ну. Фото 2007 р.

Іл. 6. Експозиція *in situ* у селі Добранічівка Яготинського р-ну, ілюстрована картинами, що відтворюють побут палеолітичної стоянки. Фото 2007 р.

Іл. 7. Частину знахідок із добранічівської палеолітичної стоянки експонують у спеціально спорудженому павільйоні Переяславського скансена. Фото 2007 р.

Іл. 8. Усунення майже метру (нижче рівня вулиці) культурного шару, що накопичився за три століття перед Брамою Заборовського в Софійському монастирі, зробило цю пам'ятку стрункішою, наблизило до первинного вигляду. Фото 2018 р.

же метр культурного шару, наочно показав переваги цього методу, бо давні споруди стали виглядати стрункішими, принаднішими. Те саме можна сказати й про впорядкування 2011 р. західних воріт Києво-Софійського заповідника, так званої «брами митрополита Рафаїла Заборовського» (Іл. 8).

Аналізуючи київський досвід підземної музеєфікації, слід «почати з кінця», відзначити вдалі приклади надання пересічному екскурсанту можливості бодай візуального доступу для огляду підвалів у відновлених Михайлівському соборі Золотоверхого монастиря та Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Це дозволяють робити новітні прозорі «ілюмінатори» на рівні підлоги й освітлення підземного простору в зоні огляду.

Проте попередні спроби підземної музеєфікації розкопаних археологами фундаментів давніх споруд виявилися в Києві недовговічними. Найпромовистіший приклад — обладнаний 1981 року на професійному дизайнерському рівні підземний міні-музей, присвячений історії «Лядських воріт» на тодішній площі Жовтневої революції (нині — Майдан Незалежності), через яку золотоординці вдерлися до Києва 1240 року. Вхід зробили в існуючому тоді підземному переході з боку вулиці Костельної. Сліди цієї давньокіївської брами загубилися ще за середньовіччя, проте за мазепиною доби на їхньому місці спорудили нову. Саме її фундаменти, виявлені археологами М. Сагайдаком, В. Харламовим і В. Ленченком у березні-квітні 1981 року при реконструкції площі та дбайливо реставровані, стали у міні-музеї головним «експонатом», у супроводі текстових і візуальних матеріалів, які відображали численні перебудови «Лядських воріт» і всієї системи київських фортифікацій упродовж тисячі літ.

На жаль, приміщення міні-музею довелося обладнати поруч із облаштуванням підземної частини фонтану, що виявилось не найкращим сусідством і зумовило вогкість усередині. Тому 1985 року музей припинив своє існування. Правда, при черговій реконструкції майдану на початку 2000-х років музейний простір уже став частиною ресторану, природно, з обмеженим доступом, а над автентичними підвалинами спорудили псевдобарокову «браму», схожу на театральну бутафорію, увінчану крилатою позолоченою статуєю архістратига Михаїла (скульптор Анатолій Куц).

Не судилося здійснитись планам керівника розкопок М.А. Сагайдака на нинішньому Майдані Незалежності — музеєфікувати *in situ* частини внутрішніх субструкцій валу XI ст, які були складені з дубових, окантованих на восьмикутників колод [31]. Як тільки археологи підготували для музеєфікації майдан-

чик зі знахідками (поверхню було заплановано покрити в'язучим полімерним композитом, одночасно укріпивши монолітною конструкцією основу), вночі з п'ятого на шосте липня 2001 року ділянку було зруйновано за допомогою важкої землерийної техніки [32]. Як не згадати за контрастом Афіни і Рим, теж великі міста київського масштабу, де величезні території передмістя є музеєфікованими місцями археологічних розкопок, а будівництво так необхідної в італійській столиці третьої гілки метрополітену заморожене в зв'язку з необхідністю попереднього проведення археологічних досліджень.

Не вдалились і плани музеєфікації підвалин церкви Богородиці-Пирогощі (1131—1132) на київському Подолі. Храм руйнували орди хана Батия (1240), а згодом — кримці Манглі-Гірея (1482). Відбудували її в ренесансних формах 1613 року, згодом надали барокового характеру (1752—1770 рр.), відновили в стилі ампір після пожежі 1809 року, а 1935 р. зруйнували більшовики. Розкопками 1977—1978 років археологи дослідили фундаменти, заглиблені на більш як 4,0 м та рештки стіни заввишки 2 м, а у 1997—1998 рр. пам'ятку відтворили у формах XII ст. фактично заново, на бетонній плиті, покладеній поверх автентичних фундаментів. Сподівалися відкрити їх для огляду, як це вдало зроблено, приміром, у Софійському соборі білоруського Полоцька. Проте задум створити підземний музейний простір під «Пирогощею» лишився не реалізованим.

Чи не єдиний здійснений проект — музеєфікація північно-західної частини фундаментів зруйнованого золотоординцями (1239) п'ятибанного Михайлівського собору 1089 р. на дитинці Переяслава — кафедрального храму найбільш ранньої давньоруської єпархії. Його розкопали в 1949—53 роках, а 1982 року, завдяки непереборному ентузіазму генерального директора Переяславських музеїв, згодом Героя України М.І. Сікорського, тут удалося створити експозицію за матеріалами розкопок — деталі архітектурних конструкцій, фрагменти кахель і скла, металу тощо [8]. Усе це доповнене живописними та графічними творами сучасних митців на супутню тематику (Іл. 9).

Щоправда, й тут конструкція та дизайн експозиції вийшли аматорськими, й «оформительськими». Проте й цей музейний комплекс опинився нині під загрозою знищення — територію давнього єпископ-

Іл. 9. Підземна музеєфікація 1980-х рр. фундаментів Михайлівського собору 1089 р. в Переяславі, розкопаних археологами у 1949—53 роках. Фото 2007 р.

Іл. 10. Реконструкція давньоруського житла XI століття в Переяславському скансені. На задньому лані — павільйон над археологічною експозицією. Фото 2007 р.

ського осідку передали 3 квітня 2010 року в користування релігійній громаді, а з дбайливо реставрованої державою в 1951—1953 роках Михайлівської церкви XVII ст. евакуювали чудовий музей українського одягу Середньої Наддніпрянщини, що функціонував тут від 1959 року. В наших умовах інколи важко узгодити вимоги кліру та світської науки й культури [33].

Музеї Переяслава стали базою для збереження й показу ряду великорозмірних археологічних знахідок, для яких не знайшлося місця в Києві й інших містах. Ідеться, зокрема, про трипільське гончарне горно із Жванця-Щовб і степовий курган (реконструкція та павільйон) [34], відтворення жител ранньослов'янської Зарубинецької культури та Русі-України (Іл. 10), давньоруські дерев'яні зруби, розкопані Київською археологічною експедицією Інсти-

Іл. 11. Скляний навіс над експозицією скульптури ранніх кочовиків у Переяславському скансені. Фото 2007 р.

Іл. 12. Експозицію Переяславського скансена поживляють тематично пов'язані скульптури художника Івана Нестеренка. Фото Лілії Дерман 2006 р.

Іл. 13. У приватному музеї Трипільської культури колекціонера О. Поліщука. Експозиціонер — художник А. Гайдамака. Фото 2007 р.

туту археології АН [10; 11], і скульптуру скіфів і ранньосередньовічних кочовиків під навісами та

ковпаками тощо (Іл. 11). Експозицію автентичних об'єктів доповнюють стилізовані дерев'яні скульптури талановитого сучасного майстра Івана Нестеренка (Іл. 12). Таким чином, Переяславський історико-культурний заповідник сполучає принципи музейного показу та видовищного відтворення, що властиво для «археологічних парків» [35].

За прикладом Переяслава музеї інших міст області теж експонують матеріали місцевих археологічних розкопок. І тут маємо передусім згадати два музеї містечка Трипілля. Перший має назву — обласний археологічний, і розгорнутий у 1996—2002 рр. у модерному приміщенні колишнього Музею комсомольської слави. Тут експозиція побудована за науковими засадами, хоч її візуальне вирішення радше аматорське, ніж професійне.

Другий музей, присвячений енеолітичній Трипільській культурі, у 2005—2012 рр. належав приватному колекціонеру Олександрові Степановичу Поліщуку [36]. Його експозиція відповідала найвищим фаховим критеріям (автор — Анатолій Гайдамака) (Іл. 13). Експонати дуже ретельно відреставровані до такої міри, що глядачеві часто важко відрізнити автентичні частини від роботи реставратора. Підкреслено (подеколи надто прямолінійно) спорідненість трипільської культури з сучасною українською. З цією метою трипільські артефакти зіставляються зі схожими стилістично творами українського народного мистецтва ХХ ст. (Іл. 14), а реконструкція двоповерхового житла землеробів 3—2 тисячоліть до Христа дуже нагадує вкриту солом'яною наддніпрянську хату ХІХ—ХХ ст. Але треба зауважити, що археологічна наука не виявила прямої спадкоємності між трипільцями й українцями.

Найцікавішим об'єктом у заснованому 2004 р. Музеї гончарства стародавнього Вишгорода — молодого міста-супутника Києва, є випадково виявлене тут того самого року давньоруське горно, датоване археологами ХІ століттям і приведене в експозиційний вигляд. Над ним споруджено невеликий дерев'яний павільйон із легкою дерев'яною естакадою попід стінами, з якої пам'ятку можна розглянути зусібіч (Іл. 15). У залах музею виставлено багато місцевої кераміки, адже Вишгород і навколишні села (Нові й Старі Петрівці) були до кінця ХХ ст. доволі продуктивним осередком керамічного промислу, а в сусідньому Межигір'ї діяла у ХІХ ст. фаянсова

фабрика. Славилася ця місцевість і знаменитою вогнетривкою цеглою «межигіркою», з якої викладали печі в Києві та далеко поза його межами.

Вишгородський музей, організований ентузіастами під керівництвом Олександра Кочубея, веде активну просвітницьку роботу серед молоді. Його експозиція, поки що доволі спонтанна, може бути переобладнана за допомогою спонсорів і волонтерів, як це сталося, наприклад, із знаменитим Музеєм Івана Гончара. Приватна збірка народного мистецтва, стихійно сформована відомим київським скульптором І.М. Гончарем, після його смерті перетворилася в 1990-х роках на один із кращих муніципальних музеїв не тільки за багатством колекції та суспільною роллю, а й за дизайнерською культурою експозиції, створеної під авторським наглядом художника Петра Івановича Гончара, сина колекціонера, який уже чверть віку очолює музей.

В останні роки посилюється увага до вдосконалення музейних експозицій. Достатньо порівняти надто скромні за вирішенням і технічними прийомами експозиції столичних музеїв, створені піввіку тому, з новітніми зразками. Зокрема, доволі старомодно виглядає представлення творів навіть у ряді музеїв, що мають статус «Національного». Наприклад, у Національному музеї історії України, в Археологічному музеї НАН України, Національному музеї українського народного декоративного мистецтва вітрини та стенди, експлікації й етикетаж, система освітлення виконані радше в оформлювальній манері 1950-х років, а не у стилістиці новітнього музейного дизайну.

Втім, поняття «оформлювання», маючи справу передусім із тимчасовим оформленням виставок, вуличних вітрин, оздобленням інтер'єрів і міського простору до свят — не дуже пасує до експозицій, які діють уже понад півстоліття. Вже тоді в Києві були приклади сучасного музейного дизайну, наприклад, експозиція Державного музею театрального, музичного, кіно- й фотомистецтва, створена на початку 1980-х роках групою художників під керівництвом В.М. Батурина (науковець-експозиціонер — А. Драк). Відрадно, що новітнє обладнання київських музеїв уже відповідає найвищим естетичним і технічним вимогам. Саме таким став після майже 10-річної реконструкції Національний художній музей імені Богдана та Варвари Ханенків. Щоправда,

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 1 (145), 2019

Іл. 14. Виставлені поруч у приватному музеї Трипільської культури колекціонера О. Поліщука дві біконічні посудини, глиняна та солом'яна, між якими близько п'яти тисяч років, мають показувати тяглість місцевої мистецької традиції. Фото 2007 р.

Іл. 15. Відкрите нещодавно археологами у Вишгороді давньоруське горно дало поштовх до створення музею місцевого гончарства. Фото 2018 р.

ціною питання стала багаторічна перерва в його роботі, коли ціле покоління студентів київських мистецьких навчальних закладів виростало без свого мистецького музею.

Так само на високому технічному й дизайнерському рівні створено експозиції заснованого 1998 року Музею історії та відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря (найбільша заслуга тут архітектора Руслана Кухаренка, художника Володими-

ра Гаврилова, експозиціонера Оксани Фисун). І чи не більшість експонатів — артефакти, виявлені розкопками на території монастиря [37].

Майже одночасно відбудовували іншу зруйновану в ХХ ст. святиню — Успенський собор Києво-Печерської лаври. Оскільки тут уже від 1926 р. існує історико-культурний заповідник із своїми виставковими площами, потреби в організації спеціального музею не було. Натомість у південному Іоанно-Богословському приділі Успенського собору виділено два зали для змінних виставок, які теж обладнані за новітніми фаховими вимогами.

У Центрі археології Києва НАН України на Подолі, розміщеному в класицистичній споруді початку ХІХ ст. — садибі останнього київського в'їта Івана Григоровича Киселівського (вул. Гр. Сковороди, 9б), у 2005—2006 роках обладнано музейну залу з експозицією, присвячену роботі цього наукового закладу. Водночас репрезентовано історію будівлі та побутову культуру доби її спорудження. Перлиною експозиції є кахляна піч ХVІІІ—ХІХ ст., врятована при демонтажі старої київської забудови відомим археологом Михайлом Юліановичем Брайчевським, яку він довго зберігав у себе вдома в розібраному вигляді, чекаючи на слушну нагоду, яка нарешті трапилася. Тепер у цьому залі відбуваються конференції, семінари, проводяться екскурсії для гостей-науковців і студентів.

На жаль, доводиться констатувати, що у державному та місцевих бюджетах не знаходиться коштів на здійснення таких амбітних проєктів, як ідея кількопверхового підземного музею на площі Сагайдачного, детально розроблена у ході консультації директора Центру археології Києва НАН України Михайла Сагайдака київськими архітекторами Вадимом Заплатниковим, Анною Дюговською та Ларисою Меркуловою (архітектурне бюро «ГАРАЗД-гурт архітектури»), авторами будинку голландського посольства поруч [38]. Надто тривалою стала тяганина з музеєфікацією недавніх знахідок на Поштовій площі, де київські археологи під керівництвом М. Сагайдака ще взимку 2013—2014 років виявили рештки забудови кількох вулиць ХІ—ХІІ ст. [39].

Серед негативів згадаймо демонтаж у 1990-х чудових експозицій Музею історії Києва, бо Кловський палац 1752—1756 рр., у якому розміщувався цей заклад культури, терміново знадобилося пе-

редати вже нині ліквідованому Верховному Суду. Київські археологи з боєм порівнюють розгнуждану рекламу в київському метрополітені з афінською підземкою, де реклами практично немає, зате в підземних переходах і вестибюлях виставлені за склом артефакти, знайдені при прокладенні тунелів, а платформи прикрашені копіями скульптур, які створили давні афіняни. У нас же про таке можна тільки мріяти. Така байдужість і влади, і пересічних громадян переконує про зацікавленням не фактами історії, а спрощеними міфологемами та швидкими прибутками.

Важливіше, на нашу думку, показати позитивні зрушення, що вселяють надію. Наприклад, завдяки зусиллям уже неодноразово згаданого у статті директора Центру археології Києва НАН України М. Сагайдака врятована від забудови літописна Радосинь-Радунка — система озер, яка тягнеться від гирла Десни до Воскресенки [40; 41], й встановлено пам'ятний знак у давньому «Городку» (сучасна Вигурівщина) на місці відомої з історії «Городецької угоди» князів 1026 р. [42].

Подкопи для досягнення хоч і маленького, проте конкретного результату, достатньо зробити зовсім невеличкий поштовх. Ось, приміром, на початку 2000-х кілька ентузіастів із заснованої тоді громадської організації «Український Міжмузейний центр» занепокоїлися бездоглядністю занедбаної архітектурно-археологічної пам'ятки, так званої «Юр'євої божниці» з фресками ХІ ст. в місті Остер Чернігівської області, всього в півсотні кілометрів на північний схід від Києва [43].

Замість писати звернення в інстанції, Кирило Кисляков, Михайло Селівачов і Веніамін Трохименко поїхали на місце та повісили надійний замок на двері божниці, перетвореної тоді на притон наркоманів. А ключа віддали працівникам Остерського краєзнавчого музею, який опікується пам'яткою. Через кільканадцять років остерську божницю бачимо вже певною мірою музеєфікованою; тут інколи проводять богослужіння. Біля неї з'явилися стенди з інформацією про історико-мистецьку цінність «Юр'євої божниці».

Подібні стенди чи меморіальні знаки в ідеалі мали би бути встановлені на кожній археологічній пам'ятці. Їх у нас є близько ста тисяч [34]. І при цьому в інформативних описах важливо зазначати, що

знайдені тут артефакти знаходяться в таких і таких музеях, це сприятиме їхній популяризації.

У наші дні зростає роль громадськості, волонтерів. За їхньою та фахівців-археологів участю можна реконструювати деякі вже неіснуючі об'єкти, що ввійдуть до екскурсійних маршрутів. Один із прикладів — археопарк у Ржищівському р-ні. Ним опікуються Товариство «Коло-Ра», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПК, інші культурологічні організації, розроблено концепцію створення експериментального поселення зі спорудами — від трипільської культури до козацьких куренів, а також господарчих, ремісничих, релігійних об'єктів. Аналогічний підхід спостерігається в нових приватних історичних парках «Мамаєва слобода» та «Київська Русь». Перший із них розташований у столиці, другий — поблизу села Черняхів Обухівського р-ну, що є егімоном ранньослов'янської Черняхівської культури.

Висновки. Навіть обмежений обсягом статті вибірково і побіжно огляд уже дозволяє зробити деякі висновки та намітити далішні напрями вдосконалення музеєфікації археологічних і мистецьких об'єктів. Очевидним є, попри відзначені досягнення, загальне відставання цієї галузі в Києві від рівня, досягнутого іншими європейськими столицями, та концептуальна й технічна застарілість експозицій у більшості профільних музеїв київського регіону, порівняно з кращими зарубіжними аналогами.

Наші археологічні та мистецькі музеї потребують більших ігрових і розважальних можливостей, що, передусім, важливо для дітей. Адже це — один із шляхів привернення уваги широкої громадськості. Віримо, що зі зміцненням економіки надійде час і для широкого використання закордонного досвіду в показі історичного минулого сучасних елементів міського ландшафту шляхом установки різноманітних за дизайном стендів із зображенням конкретної місцевості в давні чи недавні століття — подібні бачимо, наприклад, у Варшаві й інших містах Польщі.

Систематизовані нами підходи та способи музеєфікації археологічних об'єктів отримують широкі можливості розвитку в умовах Києва й області, де населені пункти часто мають тисячолітню історію, надихаючи сучасників на її гідне продовження.

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / переклад з німецької Х. Назаркевич, О. Лянг, В. Лозинського. Львів: Літопис, 2005. 632 с.

2. Івлева В.П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки. *Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень*. 2008. Вип. 2. С. 14—28.
3. Петрашенко В.О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/ArcheolPres.html> (дата звернення: 10.08.2018).
4. Сафонова Т.Р. Дизайн-засоби інформаційного насичення у створенні експозиції. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2012. № 6. С. 44—48.
5. Юрєнева Т.Ю. *Музееведение: учебник для высшей школы*. Москва: Академический проект, 2003. 560 с.
6. Яковець І.О. Музейна експозиція: основні поняття та методи. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2011. № 1. С. 147—150.
7. Яковець І.О. Експозиційне обладнання музеїв та виставок: характеристика основних типів. *Дизайн, дизайн-освіта*. 2012. № 15. С. 46—51.
8. Асеев Ю.С., Сикорский М.И., Харламов В.А. Исследование Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком. *Славяне и Русь. Сб. научн. тр. АН УССР, Институт археологии*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 122—137.
9. Івакін Г.Ю., Климовський С.І. Проблеми охорони археологічних пам'яток Києва. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. 1999. Вип. 3. С. 111—115.
10. Сагайдак М.А. *Давньокіївський Поділ*. Київ: Наукова думка, 1991. 168 с.
11. Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 19—47.
12. Дробышев А.Н. *Музейный парк как форма презентации археологического наследия*. Дисс... канд. культурологии. Тюмень, 2011.
13. Жукова О. Музейний парк як форма презентації археологічної спадщини в Україні (на прикладі культурно-археологічного комплексу «Пересопниця»). *Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. Мат. наук. конф. «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства»*. Харків, 18 квітня 2013 р. Харківський історичний музей. Харків: Майдан, 2013. С. 25—32.
14. Жукова О. Створення археопарків як елементу музейного ландшафту в Україні (на прикладі культурно-археологічного центру «Пересопниця»). *Сіверщина в історії України: зб. наук. праць*. Вип. 6. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ, 2013. С. 17—21.
15. Медведь А.И. *Музеефикация средневековых памятников археологии*. Дисс... канд. ист. наук. М., 1999 (Российский и-т культурологии МК РФ).
16. Сагайдак М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології. *Ант.* Вип. 13—15. Київ, 2005. С. 44—59.

17. Сафонова Т.Р. Введення археологічного надбання в сучасну планувальну систему міста. *Zbiór raportów naukowych*. Warszawa, 2015, Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». S. 82—87.
18. Сафонова Т.Р. Современные возможности дизайн-проектирования в интерпретации археологических достопримечательностей. III Международная научно-практическая конференция «Грани современной науки». Краснодар: Премьер, 2012. С. 8—13.
19. Сафонова Т.Р. Створення експозиції дизайн-засобами, як спосіб збереження археологічних знахідок в місті Кракові, Міжнародна науково-практична конференція «Наукові дослідження сучасності». Вип. 5. Київ: НАИРИ, 2012. С. 56—57.
20. Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. *Історико-культурні студії* (Львівська політехніка). 2015. № 1. Том 2. С. 31—35.
21. Сафонова Т.Р. Дизайн міського середовища з введенням елементів архітектурної археології. Наук.-практ. конф. кафедри містобудування «Розвиток і реконструкція територіальних систем і населених місць регіону Західної України». Львів: Растр-7, 2012. С. 32.
22. Сафонова Т.Р. Елементи архітектурно-археологічних пам'яток в дизайні міського середовища. Збірник наук. праць за матеріалами 4-тої Міжнар. конф. молодих науковців «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій», Львів: Видво Львівської політехніки, 2013. С. 128—132.
23. Лохвицкий К. Журналы и дела по раскрытию древностей в Киеве с 1824-го по 1938-й год. *Киевский альбом. Исторический альманах*. Вып. 3. Київ, 2004. С. 25—30.
24. Ананьева Т. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов — киевский «Крест» Апостола Андрея Первозданного. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863—1908). Київ, 2013. С. 256—270.
25. Ананьева Т. «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов). *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2009. С. 248—280.
26. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). Київ: Наукова думка, 1990. 123 с.
27. Тарасюк Г. Козацька Березань. *Слово Просвіти*. 2010. 4 листопада.
28. Археологічний музей. *Культура. Історія. Традиції*. 2003. № 2. С. 15—19.
29. Бузян Г.М. Археологічний музей Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Матеріали НІЕЗ «Переяслав»*. С. 1—2.
30. Колибенко О., Павленко С. Маловідомі сторінки історії музейної справи на Переяславщині: Переяславський археологічний музей. *Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей*. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 177—193.
31. Сагайдак М. Нові дані про укріплення «міста Ярослава» (за матеріалами археологічних досліджень 1981 і 2001 років). *Фортця*. Збірник заповідника «Тус-тань». Львів, 2009. С. 259—278.
32. Сагайдак М. «За ставленням до археології ми належимо до сучасного Барбарікуму». Михайло Сагайдак, директор Центру археології Києва при Інституті археології НАН України, співрозмовник Миколи Княжицького — про українську археологію в Міжнародний рік збереження історичної спадщини. 4 березня 2018. Режим доступу: https://espresso.tv/article/2018/03/04/mykhaylo_sagaydak (дата звернення: 27.08.2018).
33. Селівачов М., Сагайдак М. Чи сумісні церковна та світська культура, храм і музей? *Православ'я в Україні*. Збірник матеріалів 4 Міжнародної наукової конференції 18—19 листопада 2014 р. Київ, 2014. С. 851—857.
34. Титова О.М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України (М-ли міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля»). Київ, 2004.
35. Харламов В. До питання про створення музею Київської Русі у Переяславі. Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку укр. нації, державності й культури». Переяслав-Хм., 1994. С. 31—32.
36. Закрили приватний музей трипільської культури. *Українська правда*. 2012. 25 липня.
37. Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 800-річчю. Київ: Фенікс, 2008. 168 с.
38. Марущак А. На Подоле построят подземный город. *Сегодня*. 2013. 7 октября.
39. На розкопках на Поштової площі стався обвал. Режим доступу: <http://kiev.prawda.com.ua/news/5502adba149b7/13.03.2015> (дата звернення: 12.09.2018).
40. Селівачов М., Сагайдак М. Під загрозою озеро. *Культура і життя*. 1985. 23 червня. № 25 (2781). С. 8.
41. Селівачов М., Сагайдак М. Повертаючись до надрукованого. Під загрозою озеро. *Культура і життя*. — 1986. № 11 (2819). 16 березня. С. 8.
42. Сагайдак М. Городець Пісочний (Милославичі). *Князі Омельковичі-Слуцькі*. Київ, 2018. С. 194—199.
43. Кисляков К., Розсошинська Н., Селівачов М. Засновано «Український Міжмузейний центр». *Ант*. Вип. 4—6. Київ, 2000. С. 87.

REFERENCES

Wajdaher, F. (2005). *General Museology: A Guide*. Transl. from the German by X. Nazarkevich, O. Liang, V. Lozynsky. Lviv: Chronicle [in Ukrainian].

- Ivleva, V. P. (2008). Methodical recommendations for the museum design of immovable monuments of science and technology. *Kyiv. Institute of Memorial Research Works*. Issue 2. P. 14—28 [in Ukrainian].
- Petrashenko, V.O. (2018, august 10). Actual problems of modern research and conservation of archaeological heritage [in Ukrainian].
- Safonova, T.R. (2012). Design-means of informational saturation in the creation of the exposition. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Art*, 6, 44—48 [in Ukrainian].
- Yurieneva, T.Yu. (2003). *Museology: a textbook for higher education*. Moscow: Academic project [in Russian].
- Yakovets, I.O. (2011). Museum exposition: basic concepts and methods. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 1, 147—150 [in Ukrainian].
- Yakovets, I.O. (2012). Exhibition equipment for museums and exhibitions: description of the main types. *Design, design education*, 15, 46—51 [in Ukrainian].
- Aseev, Yu.S., Sikorsky, M.I., Kharlamov, V.A. (1979). *Research of the Mikhailovsky Cathedral in Pereyaslav-Khmelnytsky*. Slavs and Rus. Anthology of scientific works. Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archeology. Kyiv: Scientific thought. P. 122—137 [in Russian].
- Ivakin, G.Yu., Klimovsky S.I. (1999). Problems of protection of archaeological monuments in Kyiv. *Archeometry and the protection of historical and cultural heritage*. Issue 3. Kyiv. P. 111—115 [in Ukrainian].
- Sahaydak, M.A. (1991). *Ancient «Podil» — lower part of Kyiv*. Kyiv: Science thought [in Ukrainian].
- Tolochko, P.P., Gupalo, K.M., Kharlamov, V.O. (1976). *Excavations of the Kyiv' Podil in 1973*. Archaeological researches of ancient Kyiv. Kyiv. P. 19—47 [in Ukrainian].
- Drobyshev, A.N. (2011). *Museum park as a form of presentation of the archaeological heritage*. (Master's thesis). Tyumen. [in Russian].
- Zhukova, O. (2013). *Museum park as a form of presentation of the archaeological heritage in Ukraine (on the example of the cultural and archaeological complex «Peresopnytsia»)*. The nineteenth Sumtsov reading. Materials of scientific conf. «Museum as a socio-cultural institute in the conditions of the information society». Kharkiv, April 18, 2013. *Kharkiv Historical Museum*. Kharkiv: Maidan. S. 25—32. [in Ukrainian].
- Zhukova, O. (2013). *Creation of archaeoparks as an element of the museum landscape in Ukraine (cultural and archaeological center «Peresopnytsia»)*. Sivershchyna in the history of Ukraine: Anthology of scientific works. Issue 6. Kyiv: Center for the Study of Memorials in the National Academy of Sciences. P. 17—21 [in Ukrainian].
- Medved Alexander. (1999). *Museification of the medieval archaeological monuments*. (Master's thesis). Moscow (Russian Institute for Cultural Studies, Ministry of the Culture, Russian Federation) [in Russian].
- Sahaydak, Mykhaylo. (2005). Problems of Museification of Archeological monuments. *Ant*. Issue 13—15. P. 44—59 [in Ukrainian].
- Safonova, T.R. (2015). *Introduction of archaeological heritage in the modern planning system of the city*. Anthology of scientific reports. Warszawa: Sp. z o.o. Diamond trading tour [in Ukrainian].
- Safonova, T.R. (2012). *Modern possibilities of design in the interpretation of archaeological sites*. III International Scientific and Practical Conference «The Facets of Modern Science». Krasnodar: Premier. P. 8—13 [in Russian].
- Safonova, T.R. (2012). *Creation of the exhibition by design means as a way of preserving archaeological finds in Crakow*. International scientific and practical conference «Scientific researches of the present». Issue 5. Kyiv: NAIRI. P. 56—57 [in Ukrainian].
- Brich, Maria. (2015). Museumization of architectural monuments and urban planning as a means of preserving the historical and cultural heritage. *Historical and cultural studios (Lviv Polytechnic)*, 1, 31—35 (Volume 2) [in Ukrainian].
- Safonova, T.R. (2012). *Design of the urban environment with the introduction of elements of architectural archeology*. Scientific and practical conference . «Development and reconstruction of territorial systems and settlements in the region of Western Ukraine». Lviv: Rastr-7. P. 32 [in Ukrainian].
- Safonova, T.R. (2013). *Elements of architectural and archeological monuments in the design of the urban environment*. Collection of scientific works on materials of the 4th International conference for Young Scientists «Problems of Research, Preservation and Restoration of Historical Fortifications». Lviv: Polytechnic. P. 128—132 [in Ukrainian].
- Lohvitsky, Kondrat. (2004). *Journals and cases on the disclosure of antiquities in Kiev from 1824 to 1938*. Kiev album. *Historical almanac*. Issue 3. Kyiv. P. 25—30 [in Russian].
- Ananieva, T. (2013). *Between the divine and the profane: the forgotten find of the 1830s was the Kiev' «Cross» of the Apostle Andrew the First-Called*. Sophia of Kiev: Byzantium. Rus. Ukraine. The collection of scientific works devoted to the 150th birthday of Yegor Kuzmich Radin (1863—1908). Kiev. P. 256—270 [in Russian].
- Anan'eva, T. (2003). «Expeditions» by Kondrat Lohvitsky (from the Kiev correspondence of the archaeologist in the 1830s). *Dnipropetrovsk Historical and Archaeological Collection*. Issue 3. Dnipropetrovsk. P. 248—280 [in Russian].
- Skory, S. A. (1990). *Kurgan Perepyatikha (to the ethnocultural history of the Dnipro Forest-Steppe Right Bank)*. Kiev: Scientific thought [in Ukrainian].
- Tarasyuk, Galina. (2010, November 4). *Cossack Berezan. Word of Enlightenment (Slovo Prosvity)* [(in Ukrainian)]
- Archaeological Museum. (2003). *Culture. History. Traditions*, 2, 15—19 [in Ukrainian].
- Buzyan, G.M. (without year). *Archaeological Museum of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»*. Materials of NIEZ «Pereyaslav». P. 1—2.

- Kolybenko, O., Pavlenko, S. (2011). Little-known pages of museum' affairs history in Pereyaslav area: *Pereyaslavsky Archaeological Museum. Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles. Issue 26*. Pereyaslav-Khmelnitsky [in Ukrainian].
- Sahaydak, Mykhailo (2009). New data on the fortifications of the «City of Yaroslav» (based on archaeological researches in 1981 and 2001). *Fortress. Anthology of the reserve «Tustan»*. Lviv [in Ukrainian].
- Sagaidak, M. (2018, march 4). «For our attitude to archeology, we belong to the modern Barbaricum». Mikhail Sagaidak, director of the Center for Archeology of Kyiv at the Archeology Institute of the National Academy of Sciences, interlocutor of Mykola Knyazhitsky, about Ukrainian archeology in the International Year of Preservation of the Historic Heritage. March 4, 2018. Retrieved from: https://espresso.tv/article/2018/03/04/mykhaylo_sagaydak (Apply Date: 08/27/2018) [in Ukrainian].
- Selivachov, M., Sagaidak, M (2014). *Are compatible ecclesiastical and secular culture, temple and museum? Orthodoxy in Ukraine*. Collection of materials to the 4th International Scientific Conference, November 18—19. Kyiv [in Ukrainian].
- Titova, O.M. (2004). *Problems of Museumification of Archeology*. Memorials of Ukraine (M-I of the International Scientific and Practical Conference «Pedagogical and Recreational Technologies in the Modern Leisure Industry». Kyiv. Retrieved from: http://tourlib.net/stat-ti_ukr/tytova.htm (Appointment Date: 10.08.2018) [in Ukrainian].
- Kharlamov, V (1994). *On the issue of the creation of the Museum of Kievan Rus in Pereyaslav*. Theses of Allukrainian scientific conf. «Pereyaslav land and its place in the development of Ukrainian nation, statehood and culture». Pereyaslav-Khm. [in Ukrainian].
- A private museum of Trypillian culture was closed (2012, July 25th). *Ukrainian Pravda*. 2012. July 25th. Retrieved from: www.istpravda.com.ua (application date: 10.09.2018) [in Ukrainian].
- Cultural heritage of Kiev: Research and Protection of the Historical Environment. Michael's Golden-domed Monastery. Anniversary edition devoted to the 800th anniversary* (2008). Kyiv: Phoenix [in Ukrainian].
- Maruschak, Alexander (2013, October 7th). An underground city will be built on Podol. *Today (Segodnya, Kyiv)*.
- A collapse occurred at excavations on Poshtova Square (2015, March 31). Retrieved from: <http://kiev.pravda.com.ua/news/5502adba149b7/> 13.03.2015 (date of appeal: 12.09.2018).
- Selivachov, M., Sagaidak, M. (1985. June 23). The lake is under threat (1985, June 23). *Culture and life (Kultura i zhyttya, Kyiv)*, 25 (2781), 8 [in Ukrainian].
- Selivachov, M., Sagaidak, M. (1986, march 16). Returning to the published. The lake is under threat. *Culture and life (Kultura i zhyttya, Kyiv)*, 11 (2819), 8 [in Ukrainian].
- Sagaidak, M. (2018). *Gorodets Pischny (Miloslavichi). Princes Olekkovichi-Slutski*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kislyakov, K., Rossoshynska, N., & Selivachov, M. (2000). «Ukrainian Inter-Museum Center» was founded. *Ant. Issue 4—6*, 87. Kyiv [in Ukrainian].